

TIEN (DO) KÄSITE
1991

I

Monisa filosofisissa ja uskonnollisissa perinteissä käytetään tienvertauskuvaa, kun halutaan kuvata ihmisen henkisen kasvun prosessia. Myös budossa.

Jotta ymmärtäisimme tätä tiellä kulkemisen metaforaa paremmin, on hyvä aloittaa tarkastelu tiestä. Millaisia ominaisuuksia on tiellä?¹

On olemassa monenlaisia teitä, leveitä valtateitä ja kapeita polkuja, mutta kaikilla niillä on joitakin yhteisiä piirteitä, joiden esiintuominen auttaa meitä ymmärtämään sitä, mitä tiellä kulkemisessa tarkoitetaan.

Tie muodostuu sinne, missä ihmiset kulkevat paikasta toiseen. Yhden ihmisen kulku ei synnytä tietä, mutta kun monet ihmiset liikkuvat samaa reittiä pitkin paikasta toiseen, maahan tallautuu polku, joka on tien alku. Jo tästä seikasta voimme nähdä yhden tiehen liittyvän piirteen: se on jotakin *julkista*. Se on maahan urautunut ja lopulta ehkä siihen viilletty *jälki*, jota useat ihmiset seuraavat siirtyessään paikasta toiseen. Se on siis julkinen.

Se myös *helpottaa* ihmisten kulkua. Tiellä ei ole samanlaisia esteitä kuin umpimetsässä. Tietä pitkin on helpompaa kulkea kuin tietöntä seutua, koska muut ovat jo raivanneet sen auki. On vain seurattava jälkiä.

Tietysti tietäkin on kulkenut aluksi vain yksi ihminen, mutta jotta tämän ihmisen kulkema reitti on voinut muuttua tieksi, hänellä on pitänyt olla useita seuraajia, jotka ovat kulkeneet saman tien. Vasta seuraajien myötä jäljet ovat painuneet niin pysyvästi maahan, että yksinäisen kulkijan reitistä on voinut muodostua tie. Jotta ensimmäinen tien kulkija voi saada seuraajia, on hänen osoittamansa tien oltava osuva reitti yhdistämään sen, mistä kuljetaan ja minne.

Miksi ihmiset kulkevat tietä pitkin? He tietysti haluavat kulkea jonnekin, siirtyä siitä missä ovat, jonnekin, jossa haluavat olla. Tie siis yhdistää kaksi paikkaa: sen, jossa en enää halua olla, ja sen jossa *haluan olla*. Ihmisenä oleminenhan on aina olemista projektina. Ihminen suuntautuu aina kohti tulevaisuutta ja tulevaisuudessa avautuvia mahdollisuuksiaan. Tietä kulkiessaan ihminen aina toteuttaa tätä projektiluonnettaan. Hän kulkee tietä pitkin kohti toisenlaista mahdollisuuttaan olla olemassa. Olipa tämä toisenlainen olemisentapa minkäläinen tahansa.

Ihmisen projektiluonne ja tien kulkeminen liittyvät siis yhteen.

Tie on paikka, jossa *liikutaan*. Tiellä ei pysähdytä. Tie yhdistää paikat, jossa pysähdytään ainakin siksi aikaa, kunnes jälleen jatketaan matkaa toista tietä pitkin tai palataan takaisin. Kulkiessaan tiellä ihminen on siis muutoksen tilassa. Hän on prosessi. Tiellä kulkiessaan hän toteuttaa projektiaan, hän pyrkii toteuttamaan sen

mahdollisuutensa, jonka hän on päättänyt toteuttaa. Hän pyrkii tulemaan siksi, miksi hän haluaa tulla. Ollessaan matkalla, tiellä, hän ei tietenkään ole vielä sitä, mitä hän haluaisi olla. Hän ei ole valmis. Samalla tavalla ihminenkin ei ole matkalla ollessaan koskaan valmis.

Ihmisellä on mahdollisuus kulkea tietä pitkin niin kauan kun hän on *elossa*. Kuoltuaan hän ei voi enää astua tielle. Hän voi tietysti kuolla myös matkalla pääsemättä koskaan perille. Tiellä kulkeminen voi siis katketa koska tahansa. Kuolema pysäyttää ihmisen täsmälleen siihen, mihin hän on päässyt.

Tie ei ole vain julkinen tai avoin, se on myös *sitova*. Tietä ei ole helppo muuttaa toiseksi. Tie sitoo itseensä kulkumme, antaa sen suunnan. Joissakin maastoissa kulkiessa tieltä, tai merkityltä polulta ei ole edes lupa poistua. Tällaisessa tilanteessa on pakko kulkea merkittyä tietä pitkin, jos haluaa päästä perille. Maastosta riippuen tieltä poikkeaminen saattaa merkitä eksymistä tai ajatumista vaarallisille alueille: vuorenjyrkänteille tai soille. Aina on kuitenkin olemassa myös mahdollisuus *kääntyä takaisin* tai *valita toinen tie*.

Pitkä tie saatta vaikuttaa loputtomalta, mutta tiet aina päättyvät jonnekin. Tiet yhdistävät paikkoja, joissa ihmiset pysähtyvät. Tiet päättyvät kaupunkeihin tai kyliin, paikkoihin, joihin ihmiset ovat jääneet asumaan. Jos ihmiset kulkisivat ristiin rastiin ilman päämäärää, tietä ei voisi syntyä. Päämäärätön vaellus ei synnytä polkuja. Tiet ovat syntyneet, koska ihmiset ovat pysähtyneet, jääneet asumaan. Asumispaikkojen pysyvyyttä kuvastavat usein kaupunkien ympäri pystytetyt muurit. Niiden avulla ihmiset ovat pyrkineet suojaamaan paikkaa, jonka he ovat tunteneet *kodikseen* ja kotiseudukseen.

Jos tie ei päättyisi mihinkään, se olisi loputon. Kun tie sen sijaan johtaa vaikkapa portista kaupunkiin, portti rajoittaa, asettaa tien loputtomuudelle rajan. Tiehen itseensä liittyy ajatus loputtomuudesta siinä mielessä, että umpikujaa emme pidä tienä. Tie ei pääty seinään. Tie päättyy avoimuuteen. Tässä tulee esiin tien ristiriitainen luonne. Se kantaa mukanaan ilmauksen maailman loputtomuudesta, mutta ollakseen tien, sen on päätyttävä jonnekin. Tien päättyminen on kuitenkin päättymistä avoimuuteen. Aivan kuten tie sisältää ajatuksen pääsystä ulos, pois jonnekin, myös tien päättyminen sisältää ajatuksen mahdollisuudesta ulos, pois, jonnekin. Kaupunkiin johtava tie hajoaa moneksi ja näyttää jälleen mahdollisuuden kulkea moneen suuntaan.

Aina on kuitenkin valittava vain yksi tie. On mahdotonta kulkea montaa tietä yhtäaikaan. Jos valitsee yhden tien, kääntyy kohta takaisin ja valitsee toisen, kääntyy siltäkin takaisin ja niin edelleen, ei koskaan pääse perille.

Yhtä olennaisesti kuin tie on menotie, se on myös *paluutie*. Tie voi avata uuden maailman, jos paikka johon kuljemme ei ole meille entuudestaan tuttu. Uuteen paikkaan jäädään kuitenkin harvoin pysyvästi. Siltä myös palataan takaisin kotiin. Mutta se kokemus, jonka tie on avannut, palaa kulkijan mukana takaisin. Uusi kaupunki, uudet maisemat, uudet ihmiset pysyvät mielellämme vielä palattuamme ja jos olemme viihtyneet uudessa kaupungissa, haluamme palata sinne takasin ja uudistaa muistomme ja kokemuksemme. Näin kuljemme tietä edestakaisin.

Tie ei ole vain maahan piirtynyt jälki, tie kulkee aina kulkijansa lävitse. *Tie kulkee minun lävitseni.* Tien kapeus tai leveys ei ole niin tärkeää, kuin se, miten tie kulkee minun lävitseni, miten tieni koskettaa minua sisäisesti. Sanoin tien olevan ilmausta maailman loputtomuudesta. Tämä ilmaus tulee esiin nimenomaan silloin, kun tie kulkee sisäisyyteni lävitse.

Tiessä on siis kaksi tasoa: vaakasuora taso, mutta myös pystysuora, kohti ihmisen sisäisyyttä sukeltava taso. Voidaan puhua tien horisontaalisesta ja vertikaalisesta tasosta. Syvyysulottuvuudessaan tie saa varsinaisen merkityksensä. Sen vaakasuora taso, siis aktuaaliset tiet, ovat se silta, joka yhdistää minut ja maailman. Tien syvyysulottuvuudessa liikkuvat ne merkitykset, jotka antavat kululleni päämäärän ja suunnan. Se on se ulottuvuus jossa projektini muodostuvat.

Merkitystensä kautta tiet kulkevat lävitseni.

Tie on *kohtaamispaikka*. Tiellä kuljettaessa kohdataan toisia ihmisiä. Tiellä sinä kävelet minua vastaan ja katseemme kohtaavat. Jos kulkisime eri reittejä, emme ehkä tapaisi koskaan. Se, että sinä kävelet minua vastaan juuri nyt, on *kohtaloni* ja sinun kohtalosi.

Jos kohtaan ystävän tiellä, hän saattaa liittyä seuraani ja jatkamme matkaamme yhdessä samaan suuntaan. Silloin tie on saattanut meidät yhteen ja näyttänyt meille yhteisen päämäärän. Näin projektimme yhtyvät. Itse asiassa monasti kohtaamme tiellä joukon ihmisiä, jotka kulkevat kohti yhteisesti asettamaansa päämäärää.

II

Kanji-merkki, jota käytetään *budo*-lajien nimien kirjoittamisen yhteydessä on kiinan kielen sana Tao, jonka japanilainen ääntämistapa on "do". Do tarkoittaa tietä. Taolaisuudessa ja zenissä sillä on toinenkin merkitys. Se tarkoittaa maailmankaikkeuden perimmästä toimintatapaa, jota länsimaisessa filosofiassa kutsutaan logokseksi. Zenissä nämä tien kummatkin merkitykset ovat läsnä. Sillä viitataan harjoittelun päämäärään: todellisuuden luonteen intuitiiviseen oivallukseen ja harjoitukseen itseensä, siihen tiehen, jota pitkin kuljetaan kohti viisautta.

Tien käsite (michi, do, tao) kulkee läpi koko Japanin kulttuurin ja kaikkien japanilaisten taiteiden muotojen.ⁱⁱ Taiteiksi (gei) on Kiinassa ja Japanissa jo varhaisista ajoista lähtien katsottu kaikki ne ihmisen toiminnan muodot, joilla on arvoa ihmisen persoonallisuuden kehittämisessä. Tällaisia ovat siis kaikki ne taiteiden muodot, jotka länsimaissakin tunnustetaan taiteiksi, mutta myös kaikki ne erilaiset käsityön ja fyysisen harjoituksen muodot, joiden avulla Japanissa on perinteisesti pyritty kehittämään ihmisenä. Samaan alueeseen voidaan lukea taitojen lisäksi myös tieteiden harjoittaminen. Jo Japanin varhaisessa historiassa erotettiin toisistaan tieteelliset taidot ja viihdyttämisen liittyvät taidot. Ensimmäiseen kuuluivat kiinalaisten klassisten tekstien opiskelu, oikeusoppi, historia, kirjallisuus ja yin- ja

yang-oppi, jälkimmäiseen musiikki, kalligrafia, maalaustaito, runous ja arkkitehtuuri. Heian-kauden loppuun mennessä luetteloon tuli lukuisia lisäyksiä.ⁱⁱⁱ Kaikki nämä taidot nähtiin teinä.

Yleisesti voidaan puhua taiteiden tai taitojen tiestä (geido) sekä yksityisten taitojen erillisistä teistä. Yksityisen taidon tiellä viitataan taidon traditioon, jota ilman taitoa ei olisi olemassa.

On olemassa esimerkiksi kungfutselaisuuden tie (judo), Buddhan tie, (butsudo), jumalten tie (shintō), hallitsemisen tie (seido), sotilaan tie (bushido), teen tie (sado), kalligrafian tie (shodo), harmonisen voiman tie (aikido), jousen tie (kyudo), miekan tie (kendo) ja monia muita. Mutta on siis huomattava, että puhuttaessa taitojen tiestä voidaan tarkoittaa myös sitä yleistä käsitystä tiellä kulkemisesta, joka japanilaisessa kulttuurissa kehittyi jo varhaishistoriallisista ajoista lähtien ja jonka ilmausta yksityisten taitojen tiet ovat.

Japaninkielessä sanalla *michi* ilmaistaan monia asioita. Alunperin se tarkoitti polkua. Sitä käytetään myös viitattaessa monenlaisiin ihmisen velvollisuuksiin, joiden täyttäminen vaatii "vakavaa luonnetta" - niin kuin Horst Hammitzsch toteaa artikkelissaan *Zum Begriff "Weg" der japanischen Künste*. Tällaisia ovat esimerkiksi totuudellisuus, oikeudenmukaisuus ja siveellisyys.^{iv}

Seuraavassa käsitelenkin tietä japanilaisessa perinteessä lähinnä Hammitzschin artikkelin perusteella.

ENNEN NARA-AIKAA JA NARA-AIKANA

Tien käsite löytyy jo varhaisista japanilaisista teksteistä *Kojikista* ja *Nihonshokista*. Tässä vaiheessa tien käsitteellä ei vielä ole sitä eettistä ulottuvuutta, jonka se myöhemmin sai. Se merkitsee lähinnä jotakin henkistä tai käsityöhön liittyvää taitoa. Polun kulkeminen tarkoittaa silloin vain taidon harjoittamista.

Mutta jo Nara-kauden loppupuolella tien käsite alkaa saada eettisen ulottuvuutensa. Kiinan hengenelämän vaikutuksesta tien käsite alkaa muuttua. Samalla alkavat luonnollisesti myös muuttua teinä pidetyt toiminnat. Niiden henkinen perusta alkaa muodostua. Tässä muutoksessa vaikuttivat ne filosofiset opit, joita Japanin tuon ajan oppineet alkoivat yhä enenevässä määrin tutkia. Niitä olivat lähinnä kungfutselaisuus, buddhalaisuus, taolaisuus ja yin ja yang -filosofia, oppi viidestä päähyveestä, maailmankaikkeuden järjestyksestä, pyhien ja viisaiden tiestä.

Hammitzsch kirjoittaa tästä:

Tällä tavalla alkoi Nara-kauden loppua kohden muodostua tietoisuus tiestä, joka lepäsi moraalisen eettisellä perustalla, ja joka asetti ihmisen suhteeseen kaikkeuden kanssa. Tämän kaikkeuden moninaisia ilmenemismuotoja saattoi oppia tuntemaan juuri tietä kulkemalla.^v

HEIAN-AIKA

Heian-kausi oli poliittisten mullistusten aikaa. Japanin sotilasaateliston valta kasvoi ja tämä johti lopulta sotilasluokan (buke, bushi) ylivaltaan. Kehittyi perinne, jossa sotilasluokka varmisti itselleen kaikki tärkeät virat ja paikat. Suku- ja perinnetietoisuus voimistui ylipäätään. Tämä ei voinut olla vaikuttamatta myös taiteiden alueella. Kaikkia tieteiden ja taiteiden muotoja alettiin kutsua teiksi. Sen lisäksi eri taiteiden alueet halusivat erottautua omiksi teikseen. Tämä uusi tien käsite tuli silloin sisältämään taidon sekä käytännöllisen että teoreettisen puolen. Tie alettiin nähdä sekä käytännöllisen että henkisen toiminnan tiettyä ainesosana.^{vi} Tämän rinnalla säilyi edelleen vanha ajatus eri taiteiden perimmäisestä ykseydestä.

Heian-ajan sivistyneistön kasvatukseen kuului, että oli opiskeltava ainakin yhtä, mutta mieluummin useampaa tietä. Jos halusi saavuttaa mainetta ja menestystä, oli ansaittava menestyksensä jonkin taiteen tai taidon alueella. Oppilaan piti pyrkiä hallitsemaan hyvin ainakin yksi tie niin, että ihmiset alkoivat nimittää häntä "tien mieheksi" (michi no hito). Tällainen tien oppilas vaikutti myös siihen, millaisen aseman hänen edustamansa tie yhteiskunnassa sai, sekä lujitti samalla tien aseman ja perinteen niin, että se pysyi lujana myös myöhempinä aikoina.

KAMAKURA-AIKA

Kamakura-aikana tien käsite edelleen henkistyi ja lujittui. Käytännöllisen arvonsa lisäksi tiestä tuli yhä enenevässä määrin myös eettinen ohjenuora tien seuraajille. Tänä aikana kiinalaiset kulttuurivirtaukset vaikuttivat Japanissa voimakkaasti. Erityisesti Sung-filosofia ja zen-buddismi tulivat tutuiksi oppineissa piireissä. Pääasiassa näitä uusia ajatustapoja ja oppeja välittivät Kioton ja Kamakuran Gozan-luostarien munkit. Nämä luostarit olivat tuon ajan älyllisen elämän keskipisteitä, joiden henkisessä ilmapiirissä sotilashallitsijat kasvoivat. Nämä uudet ajatukset vaikuttivat suoraan myös tien käsitteeseen.

Hammitzsch toteaa artikkelissaan, että ennen Kamakura-kautta, vielä Heian kaudella, tie merkitsi lähinnä jotakin erityistä ammattimaista osaamisen aluetta. Se saattoi olla miltei mikä vain: *Genji-monogatari*ssa tien (michi) käsitettä käytetään puhuttaessa mm. tähdistäennustamisesta, puutyöstä ja sivellinmaalauksesta. Tie merkitsi lähinnä erityistaitoa, jonka saattoi saavuttaa vain opiskelemalla alan mestarin johdolla useita vuosia. Tällainen tiellä kulkeminen ei tarjonnut vielä mitään yleisimpää oppia, jota olisi voinut hyödyntää elämässä yleensä.

Vasta Kamakura-kaudella tien käsite alkoi saada tämän yleisemmän merkityksensä. Syntyi ajatustapa, että tiet sisälsivät joitakin yleispätevää, yleisiä totuuksia ja oppeja, joista kaikki ihmiset voisivat hyötyä. Painoa ei ollut sillä, harjoittiko jotakin tärkeää tai vähemmän tärkeää tietä, koska päämäärä kaikilla teillä oli sama: oli pyrittävä ymmärtämään se, mikä oli yleispätevää ja olennaista kaikessa. Niinpä eräs aikalainen, Yoshida Kenko, kirjoitti miehestä, joka harjoitti puuhunkiipeämisen taitoa. Kun häneltä kysyttiin, eikö hän tunne pelkoa kiivetessään yhä korkeampiin ja vaikeampiin puihin, hän vastasi, että niin ei ole. Kiivetessään hän ottaa aina huomioon puun vaarallisuuden ja on liikkeissään hyvin varovainen. Todettuaan tämän mies edelleen sanoi: "Todellinen vaara piilee helpoissa asioissa. Sellaisissa tapahtuu aina jotakin." Tästä Yoshida Kenko kirjoitti: "Vaikka tuo mies oli yksinkertainen, hän oli päätenyt samaan, mistä pyhät miehetkin varoittavat ..." ^{vii}

Tämän tapaisten yleisten totuuksien löytämistä tien avulla pidettiin persoonallisuuden kehityksen kannalta tärkeänä. Kehittyi ajatus, jonka mukaan tien harjoittamisesta tuli tärkeä kasvatuksen väline. Tiessä kiteytyi usean sukupolven kokemus, ja sitä ei voinut kulkea loppuun lyhyessä ajassa. Se oli monien ihmisten ponnistelujen tulos, perinne, joka oli siirtynyt sukupolvelta sukupolvelle.

Tien perinne piti sisällään oman, muista eroavan muotonsa (*kata*). Muodon lisäksi olennaista oli se kokemus, jota voisi kutsua muodon sisällöksi. Länsimaisessa kulttuurissa perinteellä tarkoitetaan yleensä vain perinteen synnyttämiä ulkoisia muotoja, tuloksia. Tässä mielessä jonkin taidon tai taiteen perinteen siirtämistä olisi sen käytännöllisen taidon siirtäminen, jonka avulla pystytään tuottamaan tuon taidon tuloksia: keramiikkaesineitä, maalauksia, puutöitä. Japanilainen käsitys perinteen siirtämisestä on syvempi. Taidon mestaruus on siirrettävä kokonaisuena. Se voidaan tehdä vain elämällä tämä mestaruus uudelleen. Oppilaan on toisin sanoen pyrittävä elämään uudelleen läpi opettajansa kokemukset. Se, mikä sitten välittyy perinteenä, on taidon ulkoisten muotojen lisäksi tämä kokemuksellinen, joka siirtyy opettajalta oppilaalle.

Mestaruus, joka on ollut äärimmäisen vaikea saavuttaa, ja tällainen perinteen siirron tapa, ovat pitäneet taitojen ja taiteiden tiet enemmän tai vähemmän suljettuina systeemeinä.

Oppilaan oli opeteltava taidon tarkka muoto, *kata*, ja harjoittamalla sitä pyrittävä syventämään kokemuksensa mestarin tasolle. *Kata* on perinteessä, tiessä, siirtyvä muoto, jota harjoittelemalla opiskellaan tietä. Minkäänlaisiin omiin ideoihin tai omaan luovuuteen ei tässä ole sijaa. Henkilökohtainen vapaus kielletään, koska oppilaan on pyrittävä kohti jotakin aidompaa ja todempaa, epäpersoonallista vapautta. Taidon harjoittamisen avulla oppilaan on päästävä eroon minätietoisuudestaan. Hänen on harjoitettava tien esikuvallisia muotoja, *kataa*, ja todennettava ne itsessään. Nämä *katat* ovat muotoja, joita harjoitetaan sukupolvesta toiseen. Ne ovat muotoja, joissa tiivistyy sukupolvien kokemus. Hänen tehtävänä on ymmärtää kaikki se, mitä edelliset sukupolvet ovat hänen ymmärrettäväkseen jättäneet. Ja tässä opiskelussa kaikki omat ideat, oma tahto, koko minätietoisuus on asetettava syrjään.

Kun hän sitten on lopulta onnistunut tässä, hänen opettajansa voi luovuttaa hänelle tien viimeiset salaisuudet. On perinteen suullisten opetusten (kuden) ja salaisten opetusten (hiden) vuoro. Käytännöllisesti katsoen kaikki japanilaiset taidot ovat sisältäneet ja monet edelleen sisältävät tämän salaisten opetusten vaiheen. Viimeiset opetukset luovutetaan vain kaikkein edistyneimmille oppilaille, mestaritason saavuttaneille.

Vasta tässä vaiheessa oppilaalle suodaan mahdollisuus omaan luovuuteen. Hän voi kehittää perinnettä ja lisätä siihen jotakin sellaista omaansa, jolla hänen arvionsa mukaan on ikuisuusarvoa.

Edellä kuvatun ajatustavan muotoutumiseen vaikuttivat monet uskonnollis-filosofiset perinteet: kungfutselaisuus, taolaisuus, yin- ja yang-oppi ja buddhalaisuus, erityisesti sen zen-koulukunta, jonka keskuksia olivat jo mainitut Kioton ja Kamakuran Gozan-luostarit. Zenin vaikutus Japanin kulttuuriin oli laaja ja ulottui kaunotaiteista ja muista älymystön harrastuksista aina kansan jokapäiväiseen elämään asti.

Zenin mukaan perimmäinen totuus on vain intuitiivisesti ymmärrettävissä. Mutta sille portille pääseminen, josta vasta intuitio voi auttaa sisään, vaatii ankaraa harjoitusta ja mietiskelyä. Mietiskelyn avulla pyritään pudottamaan pois minuuksia ja kokemaan ei-minuuden tila (muga) ja absoluuttinen tyhjiys (ku). Zenin tie kulkee kaikkien kirjoitettujen oppien ulkopuolella ja zen-kokemus kulkee mielestä mieleen, opettajalta oppilalle (ishin-denshin). Zenin oppilas ei vetäydy maallisesta elämästä, sillä maallinen ja henkinen ovat hänelle saman Buddha-luonnon ilmentymää. Buddha-luonto kaiken ykseytenä on myös kaikessa ja kaikkialla läsnä.

Zenin perinne siirtyy siis mielestä mieleen. Se tarkoittaa zen-kokemuksen siirtymistä sukupolvelta toiselle, oppilaalta opettajalle. Tämä ajatustapa tuli yleiseksi kaikkien teiden ja taitojen kohdalla. Zenin ja eri teiden yhteyttä on monesti ilmaistu toteamalla, miten "teen tie ja zen ovat yksi" tai miten "miekka ja zen ovat yksi".

Zenin vaikutus kaikkiin Kamakura-aikana kehittyneisiin teihin oli erityisen suuri. Monet teiden mestarit olivat myös zen-mestareita tai elivät läheisessä yhteydessä heihin.

Harjoittaessaan monia taitoja ja taiteita, erityisesti teeseremoniaa, edellä kuvatussa zenin hengessä samurait omaksuivat saman asenteen myös kamppailutaitoja harjoittaessaan. Myös kamppailutaidoista kehittyi teitä, do, jotka saattoivat paljastaa harjoittajalleen jotakin, jolla on ikuisuusarvoa.

ⁱ Tämä tarkastelu perustuu suurelta osin Masaaki Kosakan artikkeliin *Die hermeneutische Struktur des "Weges"*. Ohashi 1990. ss.353-364.

ⁱⁱHorst Hammitzsch 1957.

ⁱⁱⁱHammitzsch: s. 5.

^{iv}Emt. s. 6.

^vEmt. s. 7.

^{vi}Emt. s. 8.

^{vii}Emt. s. 10.